

МИСЛЕННЯ – МОВА – МОВЛЕННЯ: КОГНІТИВНІ ТА ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ

© Марія Яцимірська, 2002

У статті з'ясовано когнітивні та психолінгвістичні аспекти творчого мислення, мови та мовлення. Проаналізована інтегральна картина процесу мислення – мовлення в психолінгвістичних поняттях і категоріях.

In the article we cover cognitive and psycholinguistic aspects of creative thinking, language and of speaking. We analyze integral picture of the process of thinking-speaking in psycholinguistic terms and categories.

У сучасній комунікативно-лінгвістичній парадигмі одним із найважливіших її принципів вважають *когнітивізм* [1]. Когнітивна наука досліджує механізми людської свідомості, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу, або – у категоріях кібернетики – отримання, зберігання, опрацювання, передавання та генерацію інформації (знань). Матеріальним утіленням когнітивної діяльності є функціонування мови та мовлення. Передусім через мовні явища виявляються внутрішній світ і стан людської свідомості, пам'ять, природа духовної енергії, психологія особистості тощо. Тому чимало дослідників вивчають мову значно глибше, ніж просто знакову систему. "...Мова є *дзеркалом розуму* в глибокому й важливому сенсі. Вона – продукт людського інтелекту, що створюється щоразу заново в кожній особі дією чинників, які перебувають далеко за межами волі або свідомості" [2, с.32].

Мета когнітивних досліджень – побудувати інтегральну картину процесів мовлення, мислення та інтелектуальної поведінки людини. Знання є основною досліджуваною категорією. Їх розглядають як знаряддя, результат та інструмент когнітивних процесів, а також як самі когнітивні операції над знаннями. За результатами наукових здобутків у цій галузі, І.Б.Штерн описує три групи проблем, що визначають три підходи до когнітивних досліджень, та, відповідно, три розуміння завдань когнітивної науки, а саме: а) побудову теорії вивчення природної мови як "когнітивного обчислення"; б) з'ясування того, як працює мислення людини в напрямі пізнання сутності тексту; в) інтеграція даних про мислення, що постачають різноманітні наукові дисципліни (психологія, лінгвістика, антропологія, філософія, комп'ютерні науки) для вирішення проблем на кшталт, що таке розум, що таке концептуальна система, як вона організована і чи є вона спільною для всіх людей, що об'єднує ті способи, за допомогою яких люди мислять тощо. Дослідниця привернула увагу до інтегральної когнітивної теорії Дж. Фодора, основна ідея якої полягає в тому, що мозок людини складається з різних підсистем: "*вертикальних*" (системи зору, слуху та системи мови), які функціонують як цілком окремі автономні модулі й опрацьовують свою інформацію у специфічний спосіб, та "*горизонтальних*", що опрацьовують знання у пропозиційній формі. Горизонтальні – це підсистеми здорового глузду, що мають справу з пропозиційними системами всіх видів та відображають знання про реальний світ. Звичайне сприйняття світу тут протиставляється когніції, тобто усвідомленому пізнанню речей [3, с.175, 177–178].

З розвитком природничих, точних та гуманітарних наук у другій половині ХХ сторіччя сформувалися нові дисципліни, які синтезують знання з теорії штучного інтелекту,

комп'ютерних технологій, цифрової обробки сигналів тощо та зі сучасної лінгвістики. Це – *когнітивна лінгвістика, комп'ютерна лінгвістика, математична лінгвістика, генеративна лінгвістика, психолінгвістика, психосемантика, комунікативна лінгвістика, лінгвофілософія, медіалінгвістика, лінгвістика тексту, теорія мовної комунікації, теорія лінгвістичних геїтальтів, логічний аналіз мови, лінгвістична прагматика, прескриптивна лінгвістика* та ін. Спільним для багатьох досліджень є прагнення пізнати через мову особливі характеристики людського інтелекту, завдяки якому заговорили машини й космічне спілкування відкрило новий світ. Вивчення штучних мов є одним з важливих розділів *математичної лінгвістики*, яку іноді визначають як математичний аналіз мов. “Математично мову найпростіше визначити як розмаїття ланцюжків символів (букв, чисел, пробілів, розділових знаків і т.д.). Відповідно, математична лінгвістика розглядає слова й ланцюжки слів (речення) ізольовано від їх змісту: це вивчення *беззмістових слів і речень*” [4, с.30]. Людській же мові органічно властиві *образне мислення, творча уява, фантазія, відчуття, почуття, переживання, емоції, інтуїція, кмітливість, переконання, ідеали*, що є недосяжним для “найрозумніших” ЕОМ. Творче мислення людини є предметом дослідження багатьох наук, але найбільшою мірою воно пов'язане з психолінгвістикою.

Проблемам і таємницям у дослідженні людської мови присвятив окремий розділ у своїй праці “Роздуми про мову” американський лінгвіст Ноам Хомський. Його ім'я вчені пов'язують зі створенням теоретичних засад *генеративної* (породжувальної) *граматики*, основне значення якої полягає в тому, “що вона звернула увагу психологів на найважливіший чинник – *мовну продуктивність*” [5, с.324]. В англійських виданнях із психолінгвістики саме генеративну граматику Н.Хомського вважають основною лінгвістичною теорією, через неї намагаються зрозуміти, якою мірою ця теорія описує закономірності творчої природи людської мови, “людський інтелект”, “когнітивну здатність”, спостереження над мовленнєвою поведінкою.

Російська дослідниця Р.Фрумкіна вважає, що “психолінгвістика – це насамперед певний *ракурс*, в якому вивчаються мова, мовлення, пізнавальні процеси” [6, с.4]. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів (за ред. С.Я.Єрмоленко) визначає психолінгвістику як науку, “*яка вивчає процеси мовної діяльності, сприймання й творення мови, наміри мовця в процесі здійснення мовного акту. У сферу психолінгвістики входять питання мовного впливу, зокрема й через засоби масової інформації, на суспільну свідомість. Психолінгвістика досліджує зв'язки між змістовою стороною мови, її реалізацією в конкретному мовленні та суспільним мисленням. У результаті вивчення асоціативного мислення мовців створюються словники асоціативної сполучуваності, добирається базовий, необхідний матеріал для вивчення рідної, а також іноземної мови...*” [7, с.144].

Отже, психолінгвістика пов'язана як з психологією, так і з лінгвістикою. *Мова у мовленні* відтворює мислення людини, яке є продуктом її когнітивної здатності та *психіки*. Психіка як найскладніша сфера життєдіяльності людини є об'єктом вивчення психології – однієї з наук про людину [7, с.4]. Психічне життя людини охоплює *психічні стани, психічні процеси: емоційно-вольові* (почуття, воля), *пізнавальні* (відчуття, сприймання, мислення, уява, пам'ять, увага) та *психічні властивості* (темперамент, здібності, характер). Одним із засновників наукової психології вважають В.Вундта (кінець XIX сторіччя). Відтоді основним методом пізнання в психології став *експеримент*. Розвиток лінгвістики відбувався поза експериментальними методами. Мова послідовно трактувалася як знакова система. Ця ідея належить Ф. де Соссюру, її сприйняли й розвивали мовознавці впродовж XX сторіччя: А.А.Реформатский “Введение в языкознание” (М., 1999); М.В.Алпатов

“История лингвистических учений” (М., 1999); М.П.Кочерган “Вступ до мовознавства” (К., 2000). Психолінгвістика з часу виникнення (у другій половині ХХ сторіччя, США) також заявила про свій науковий метод – *експеримент*. Більшість учених саме в цьому вбачають плідний взаємозв'язок лінгвістики й психології. Засновник казанської мовознавчої школи І.О.Бодуен де Куртене (1879–1918) і його учні також висловлювали упевненість, що феномен мови і мовлення треба вивчати методами *експерименту* і *спостереження*. Сьогодні дослідники практично не дискутують питання про наукові методи в психолінгвістиці, оскільки вони чітко визначились: *експеримент*, *спостереження* та *інтроспекція* (самоспостереження).

Психолінгвістика вивчає мову як феномен психіки та мислення людини. Як вона мислить – *словами* чи *образами*?, що головне в дяді *думка* – *слово*? Донедавна в мовознавчих теоріях, які розглядали зв'язок мови й мислення, переважав акцент на вивченні саме *вербального мислення*. Але чи насправді мислення як процес є повністю вербальним? Думаю, що ні. Вивчення вербального мислення було поширеним тільки тому, що його простіше досліджувати, бо воно – очевидне, реальне. *Невербальне мислення* – складна *абстрактна категорія*, когнітивні виміри якої тісно пов'язані з *генетикою*, *психологією*, *логікою*, *філософією*, *теологією*. Згадані вище психічні процеси та психічні властивості глибоко індивідуально відтворюють сприйняття людиною зовнішнього світу і формування образу об'єкта.

Наступні кроки невербального мислення пов'язані з використанням *інформації* про закодований у пам'яті *образ сприйняття* для формування *вторинного образу* або *уявлення*. “Формування вторинних образів і збереження їх в пам'яті знімають... пласт обмежень, дозволяючи людині уявити собі не тільки “обличчя” предметів, але й їх “спини”... тоді, коли їх тут немає, і не тільки ті, які людина бачила колись, але й ті, які входять в загальний портрет класу об'єктів, синтезованих в уявленні” [9, с.140]. У ширшому діапазоні стає доступним минуле і майбутнє, можна вільно в думках переміщатися в часі і просторі. Однак, зазначають психологи, тільки розвинуте мислення сприяє тому, що психіка людини набуває здатності необмежено сприймати, уявляти й згадувати. Мислення радикально розширює можливості людини в її прагненні пізнати світ аж до невидимого й неуявляваного, оскільки воно оперує не тільки первинними і вторинними образами, але й *поняттями* [9, с.141].

Для заглиблення в суть семантики конкретної лексеми й розуміння відмінностей між знанням повного і неповного змісту слова відомий мовознавець Анна Вежицька ввела терміни *концепт-максимум* і *концепт-мінімум* (**концепт** – *формулювання, розумовий образ, загальна думка, поняття*). Процес пізнання об'єкта через його зіставлення з більш загальною категорією в психолінгвістиці називають *категоризацією*. “Категоризація – це фундаментальна операція, яку ми здійснюємо непомітно для себе на кожному кроці. ...Зіставлення об'єкта і слова, яке його називає, з більш загальною категорією, це зіставлення його змісту, концепту з більш загальною категорією концептів [6, с.62]. Семантичні зв'язки між словами, таким чином, можуть виражати їх належність до однієї й тієї ж самої категорії. Наприклад, слова *телебачення*, *радіо*, *преса* належать до категорії, яка називається *засобами масової комунікації*. Незважаючи на те, що є й інші важливі зв'язки між концептами й, відповідно, між словами (частина – ціле, одна – множина...), все ж таки найважливішу роль у процесах концептуалізації невичерпного розмаїття світу відіграє саме зв'язок *член категорії – ім'я категорії*, оскільки він лежить в основі операції *узагальнення* [6, с.62].

Таким чином, творче мислення, як і мислення взагалі, на першому етапі включає такі елементи: *образи, уявлення, поняття, судження, висновки*. До основних операцій мислення відносять *аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікацію, абстрагування, конкретизацію*. У засобах масової комунікації творче мислення виявляється особливо виразно, коли йдеться про власне подію (подія, відображена реченням, у його змістовій структурі виражає *денотативне значення*), інформацію про неї (*пропозитивне* (інформативне) *значення*, що становить семантичну структуру речення), інтерпретацію повідомлюваного (*інтерпретаційне значення*, що репрезентує денотат речення як своєрідну “інтелектуальну модель події”). Тобто відбувається перетворення *дійсності* (через її усвідомлення) на *мову й мовлення*, і, власне, етапи цього мисленнєвого процесу найбільше цікавлять психолінгвістів.

Сучасні фахівці з практичної психології склали свої характеристики процесу мислення й підкреслили важливість пізнати їх для правильного розуміння аргументації та мотивів поведінки людей. Основними з характеристик вважають такі: *взаємозв'язок мотивів, цілей та результатів; швидкість мисленнєвих операцій; характер вірогідного прогнозування подій*. “Мотиви є пусковим механізмом процесу мислення. Здатність формувати і довго утримати мету дозволяє організувати й зосередити увагу на завданні й тим самим створює умови для остаточного його вирішення. Постійний контроль відповідності мети й результату визначає наступну стратегію – процес пошуку рішення або припиняється, або триває” [9, с.159]. Зміну швидкості мисленнєвих операцій визначають динамічні характеристики. Вони пов'язані з рівнем узагальнення окремих елементів у великих блоках, які взаємодіють у процесі мислення під час набуття й реалізації навиків. Третя характеристика виявляється в специфіці нагромадження інформації в пам'яті, досвіді, важливості тієї чи іншої події [9, с.161].

У журналістській творчості важливим є питання про способи активізації та розвитку мислення. Дослідники насамперед відзначають особливу роль *самоорганізації* та *усвідомлення правил розумової діяльності*. Для підвищення продуктивності інтелектуальної праці можна використовувати вміння керувати такими етапами мислення, як правильна постановка завдання, створення оптимальної мотивації, регулювання напрямку спонтанних асоціацій, максимальне застосування як образних, так і символічних компонентів, використання переваг поняттєвого мислення, а також зниження зайвого критичного ставлення до оцінки результатів, – усе це дозволить активізувати процес мислення і зробити його ефективнішим. Динамічний процес мислення зумовлює і вміння правильно ставити питання, оскільки вони зосереджують увагу, обмежуючи перебирання гіпотез у пам'яті. Відоме сьогодні за Сократом мистецтво будувати бесіди. Саме запитання чи ланцюжок взаємопов'язаних запитань є надзвичайно важливим у скеруванні мисленнєвого процесу в потрібному напрямі, оскільки не дає думці розповзтися. Наприклад, розвиткові здібностей удало ставити потрібні запитання сприяє метод проблемного навчання. Викладач подає кілька поглядів на певну подію в світі (за матеріалами ЗМІ) і пропонує студентам самостійно визначити правильну оцінку, міру об'єктивного висвітлення і т.д. Учасники діалогу (полілогу), аналізуючи факти шляхом послідовного формулювання запитань і відповідей на них, повинні вирішити проблему. Наука стверджує: якщо людина отримує відповідь на питання, яке в неї ще не визріло, то отримані у відповіді „готові” знання засвоюються погано. У проблемному навчанні студентам надається можливість ніби самостійно пройти всі ланки в ланцюжку мислення, якими йшов, скажімо, вчений до свого відкриття.

В останні роки в мовленні ЗМІ привертає увагу чимало матеріалів про *харизму* окремих особистостей, триває пошук харизматичних лідерів. Так чи інакше йдеться про

нестандартне, оригінальне мислення, виняткові здібності тощо. *Харизма* – слово грецького походження і спочатку вважалося богословським терміном. Харизмою володіли пророки, законовчителі й ті, кому сила і вплив були даровані Богом. Сучасні українські словники тлумачать це слово ширше: „*Харизма*. 1. *Виняткова обдарованість (про святих)*. 2. *Високий авторитет, який базується на вмінні підкоряти інших своїй волі*”. „*Харизматичний*. *Що має харизму*. *Харизматичний лідер* – людина, наділена в очах її прибічників авторитетом, що базується виключно на вольових якостях її особистості” [10, с.1339]. Російська дослідниця Р.Фрумкіна вважає, що харизма, як і авторитет, репутація, популярність, передбачає також наявність у певної особистості відповідної „аудиторії”. Не можна стати авторитетним лідером, не отримавши позитивних оцінок у читача чи глядача. „На відміну від авторитетності чи впливовості, харизма вимагає обов’язкової публічності: насамперед тому, що людина набуває харизму, звертаючись не до розуму, а до почуттів тих, у чийх очах вона із простого смертного перетворюється на пророка, володаря розуму, власника істини. Для цього люди повинні бачити і чути її, відчувати магічні сили, що випромінює ця особистість. Ця „магія”, оцінена ніби би безстороннім спостерігачем, і описується як харизма” [5, с.300]. За словами дослідниці, харизма – це сплав фактів і легенд, вона формується надіями і вірою людей, щоб згодом живитися тією вірою.

Сучасна психолінгвістика активно розробляє нові методики вивчення творчого мислення та оцінки творчих здібностей особистості. Розроблені тести *креативності*, тобто здатності людини породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації. З-поміж усіх інших інтелектуальних здібностей психологи виокремлюють креативність в окремий тип. Вивчення факторів творчих досягнень особистості проводять у двох напрямках. Це пізнання життєвого досвіду та індивідуальних особливостей творчої людини (особистісні чинники) й аналіз творчого мислення та його продуктів (чинники креативності: чіткість, гнучкість мислення, чутливість до проблем, оригінальність, винахідливість, конструктивність під час вирішення проблем та ін.). Таким чином, новітні дослідження на перетині різних наук не припиняють вивчати феномен творчої людини в усіх її когнітивних вимірах.

1. Докладніше див. праці: Дем’янков В.З. *Когнітивизм, когніція, язык и лингвистическая теория // Язык и структуры представления знаний: Сб. научно-аналитических обзоров.* – М.: ИНИОН РАН, 1992; *Когнитивная наука и интеллектуальная технология: Реферативный сб.* – М.: ИНИОН РАН, 1991; *Мышление, когнитивные науки и искусственный интеллект.* – М.: Наука, 1988; *Лакофф Дж. Когнитивная семантика // Язык и интеллект. Пер. с англ.* – М.: Прогресс, 1995; *Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка.* – М.: Прогресс, 1988. – Вып.13,23; *Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология.* – К., 2000; *Солсо Р.Л. Когнитивная психология: Пер. с англ.* – М., 1996; *Язык и наука конца XX века.* – М.: Ин-т языкознания РАН, 1995. 2. *Хомський Ноам. Роздуми про мову / Перекл. з англ. О.П.Кошового.* – Львів: Ініціатива, 2000. – С.32. 3. *Див.: Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енцикл. словник.* – К.: АртЕк, 1998. 4. *Биркофф Гаррет. Математика и психология / Пер. с англ. Г.Н.Поварова.* – М.: Советское радио, 1977. – С.30. 5. *Грин Дж. Психолінгвістика // Д.Слобин, Дж.Грин / Пер. с англ.* – М., 1976. – С.324. 6. *Фрумкіна Р.М. Психолінгвістика.* – М.: Академия, 2001. – С.4, 300. 7. *Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко.* – К.: Либідь, 2001. – С.144. 8. *Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія.* – К.: МАУП, 2000. – С.4. 9. *Грановская Р.М. Элементы практической психологии.* – Ленинград, Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – С.140. 10. *Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел.* – К.: ВТФ “Перун”, 2001. – С.1339.